

Julij Titl, Vodni mlini in mlinarstvo v Slovenski Istri, Založba Lipa, Koper 1988, str. 166.

Več razlogov je, da o Titlovi knjigi poročamo nekoliko obsežneje. Obravnava namreč mline, ki jih geografi po različnih delih Slovenije že nekaj let načrtno preučujemo pa je zato primerjava toliko zanimivejša. Drugi razlog je, da gre za pokrajino, kjer je bilo mlinarstvo v marsičem močno drugačno, kakor drugod pri nas, tretji pa, da je študija metodološko široko geografska, v pozitivnem pomenu seveda. In čeprav je nastala izven geografskih znanstvenih središč, se z njihovimi preučitvami zlahka primerja, marsikatero pa tudi prekaša. Naposled gre za avtorja, ki je raziskovalno aktiven, čeprav je delovna leta že dopolnil. In še bi lahko naštevali razloge za širšo obravnavo Titlove raziskave, med drugim tudi to, da Slovensko Istro, čeprav je edina naša obmorska pokrajina, vse premalo poznamo. Brez pomena naposled ni dejstvo, da je knjiga izšla pri Lipi, torej domači, primorski založbi in tudi tiskarna, ki jo je nastanila, je koprška.

Če se najprej dotaknemo metodologije Titlove raziskave, velja poudariti, da je geografska v najboljšem pomenu tradicije, saj obravnava mline in mlinarstvo z najrazličnejših pokrajinskih vidikov, kakor glede različnih naravnih osnov tako tudi družbenih; po nekdanje bi rekli kompleksno. Ustrezno poudarja tudi historično-geografske poglede. Pozna se namreč, da jo je napisal avtor, ki je geograf in zgodovinar hkrati, kar raziskavi močno koristi. Po novem bi zanjo lahko še rekli, da je navsezadnje tudi problemska, ko pojave ne obravnava le kritično, temveč še večpomensko in se tako ne izogiba tudi nakazovanju njihovih različnih možnosti za današnji čas.

Posebej velja poudariti, kako celotno podajanje kaže, da je študija plod večletnega, sistematičnega in temeljitega raziskovanja, kar je pravo nasprotje marsikateri na hitrico in brez pravega razmisleka napisane študije, čeprav se ima za moderno. Delo je zato neverjetno bogato z najrazličnejšimi stvarnimi ugotovitvami in novimi izsledki. Tudi zaradi tega smo Titlovega dela še posebno veseli. Razumljiva je hkrati želja, da bi se avtor na podoben način lotil še kakšne geografske problematike Slovenske Istre, saj je med njenimi najboljšimi poznavalci. Kakšna naj bi bila tematika, avtorju pač ni treba sugerirati, saj že v tem delu marsikaj nakazuje, pa naj gre za značilno gospodarjenje z gozdom v mediteranskem svetu, za vprašanja ribištva ali pomorstva sploh in še česa. Morda pa bo avtor proučevanje mlinov vseeno raztegnil na bližni pas v okolici Trsta, kakor je imel prvotno v načrtu.

Titl upravičeno naglaša, da je bil razvoj mlinarstva v Slovenski Istri precej drugačen, kakor v drugih delih Slovenije, kar ne utemeljuje toliko z naravnimi osnovami, kolikor z družbenimi, posebno zgodovinskimi (upravno-političnimi) in gospodarskimi, npr. z razvetom avstrijskega Trsta.

Če si Titlove navedbe o osnovnih potezah istrskega mlinarstva ogledamo najprej z vidika celotne Slovenije, za kar avtor ni imel možnosti, se pokaže, da je bila Slovenska Istra med našimi najintenzivnejšimi mlin(ar)skimi pokrajinami, če ni bila sploh prva. Čeprav obsega le šestdesetino slovenskega ozemlja, je imela skoraj tridesetino vseh mlinov. Na sto kvadratnih kilometrov jih je prišlo kar 26, v vsej Sloveniji le 18, čeprav je tudi slednje število visoko. Še pomembnejši je delež vodnih koles in mlinskih kamnov, kajti istrski mlini so bili povprečno večji in v primerjavi z drugimi veliko zmogljivejši, saj so glede na število, ozemlje in prebivalstvo namleli veliko več žita. Imeli so namreč zaledje, ki je bilo nekajkrat večje od lastnega ozemlja (Slov. Istre). Ob višku so mleli za velik del istrskega polotoka, takorekoč za vso zahodno Istro s Puljem vred ter pritegovali žito iz več kot sto kilometrov oddaljenih krajev, česar v notranji Sloveniji nismo poznali. Kasneje so njihovo zmogljivost ohranjale potrebe naglo rastočega Trsta, vendar je značilno, da je istrsko mlinarstvo doseglo prvi vzpon že predtem in precej prej kakor drugod po Sloveniji. Še veliko večjo razvitost pa je doseglo glede na razmeroma skromne naravne osnove, kajti nobena druga naša

pokrajina ni svojih voda izrabila tako temeljito, kakor prav istrska, kar je šlo ponekod pravzaprav v skrajnost, ko so se oprli celo na nestalne hudourniške površne vode pa navsezadnje segli celo po vetru. Skratka, glede na tekoče vode tolikšnega mlinarstva v Slovenski Istri ne bi pričakovali.

Potrebe pa so bile tolikšne, da so pogonsko moč v celoti izkoristili. Še več! Sčasoma je postala omejitveni faktor mlinarskega razvoja, čeprav naravne osnove niso niti tako slabe, če pomislimo na obe poglavitni vodi (Rižano, Dragonjo), ki ju krepi podzemeljski dotok iz kraškega sosedstva, kar je omogočalo stalno obratovanje mlinov.

Odkod tolikšne potrebe po mletju žita? To je nedvomno posledica tega, da je Slovenska Istra flišno ozemlje sredi kraškega sveta in da je Istra stara žitorodna pokrajina. Kasneje se je pridružil še vzpon Trsta s svojimi potrebami.

Kako temeljito so izkoriščali istrske vode, kaže podatek, da je bilo nekaj nad sto mlinov na približno sto kilometrih vodnih tokov, povprečno torej na manj kot kilometer po 1 mlin. Dejanska gostota je bila še večja (1 mlin na 280 m koristnega toka), kajti vsi tokovi niso bili uporabni; spodnji deli imajo npr. premajhen strmec in čeprav so najbolj vodnati, so bili brez mlinov. V flišnem Koprskem primorju je prišel tako po 1 mlin na manj kot 3 km² ozemlja (v SRS na 5,5 km²). Toda bistvena je bila njihova velikost in stalnost obratovanja, kar je odtehtalo.

O intenzivni, pravzaprav maksimalni izrabi istrskih voda kaže podatek o velikosti mlinov, saj jih je manj kot petina imela le po eno kolo, medtem ko so bili v notranji Sloveniji taki mlini v večini. Tu pa so prevladovali mlini z več kolesi, pogosto s tremi do štirimi, številni pa so jih imeli pet do šest, nekateri tudi do devet, in so bili med največjimi pri nas. Pravzaprav so bili takšni, kakršne so še dopuščale vodne razmere. Zato so bili večji ob toku navzdol.

Kako intenzivna je bila mlinarska izraba istrskih voda, kaže podatek, da mlinov niso postavljali ob naravne struge, temveč ob umetne mlinščice, da so lahko mleli večino časa, če že ne vse leto. Vseh mlinščic je bilo kar za 23 km, torej za četrtnino vseh koristnih vodnih tokov. Pri tem je šlo sicer za drobno, vendar intenzivno preureditev vodne mreže. Primerjamo jo lahko s preurejanjem pobočij v kulturne terase, tako značilne za intenzivno kmetijsko izrabo Koprškega primorja.

Mlinščice so z uravnavanjem dotokom vode omogočale mletje kakor ob (pre)visoki tako tudi (pre)nizki vodi. Odtod tri oziroma štiri vrste mlinščic – običajne, razbremenilne, akumulacijske in dvojne, kar se drugod po Sloveniji ni nikjer razvilo v takem obsegu. Vse to priča o intenzivni, takorekoč skrajni izrabi istrskih voda. Odtod težnja, da bi mlini obratovali čim več časa v letu, kar je bilo odvisno od vodnatosti, strmca in odtočnega režima. Izoblikovali so se zato različni obratovalni režimi mlinov. Na Dragonji kar štirje in na njenih pritokih trije, skupno torej sedem. Mlini z najintenzivnejšim režimom so mleli neprekinjeno (noč in dan) okoli 300 dni na leto, podnevi okoli 50 dni (ob poletni najnižji vodi), preostali čas so mline vzdrževali. Pri najbolj ekstenzivnem režimu pa mlini niso mleli neprekinjeno, temveč sedem ali osem mesecev samo podnevi in tri ali štiri mesece le občasno (po deževju ali z nabiranjem vode). Med obema skrajnostima pa je bilo več prehodnih režimov.

V vsem tem se zrcali tesno prilagajanje na naravne osnove ter največja izraba pogonske moči z vrsto vodnega kolesa in obratovalnim časom, kakor so ga omogočale vodne razmere. Tako so lahko zmleli največ žita.

Normalna vodna mreža sredi brezvodne kraške okolice, je nudila flišni Istri veliko zaledje, kar je sililo v skrajno izrabo vodne moči. V 19. stol. se je vodno mlinarstvo še stopnjevalo ter doseglo višek zaradi silnega razvoja Trsta v tem času. Mlini so celo zanemarili prejšnje (istrsko) zaledje ter ga zamenjali s tržaškim, a ne le s Trstom kot mestom, temveč tudi pristaniščem.

Istrski mlini so se iz storitvenih razvili ne le v proizvodne oziroma obrtne, temveč kar v mestne oziroma industrijske. To funkcijo so imeli vsaj kot celota, čeprav vodni pogon ne dopušča resnično velikih obratov. Do tega je prišlo šele z mlino na parni in kasneje električni pogon.

Mlinarstvo Koprskega primorja je zelo zgodaj preseglo lokalno vlogo ter si z obsežnim istrskim zaledjem pridobilo regionalni pomen, med drugim tudi zaradi ugodne prometne lege (dovoz žita z jadrnicami vzdolž zahodne istrske obale), kasneje pa seveda še širšega, ko se je preko tržaškega pristanišča oprlo na uvoženo žito in na izvoz moke (kar govori obenem tudi za prvovrstno mlinarstvo). Ni naključje, da je bila pri tem odločilna Rižana, a ne le zaradi vodnatosti, okrepljene s kraškimi dotokom vode, temveč še bolj zaradi lege na pragu Trsta. Na njej je bila sicer le tretjina vseh mlinov, a kar polovica vseh mlinskih kamnov, ki pa so namleli večino vse moke.

Večje obrtne mline in mline, ki so mleli uvoženo žito (npr. iz Vojvodine), moko pa izvažali, je poznala tudi notranja Slovenija, npr. v okolici Ljubljane, zlasti ob Kamniški Bistrici, vendar takega razmaha, kakor v Slovenski Istri, niso dosegli. Za primerjavo bi bilo koristno, da bi avtor v večji meri uporabil raziskave, ki so o tej tematiki izdelane na oddelku za geografijo FF (seminarske naloge, diplomska dela itd.). To so, žal, težave raziskovalcev, ki so izven raziskovalnih središč.

Slovenska Istra je lahko prispevala kvečjemu nekaj odstotkov žita, ki so ga zmleli njeni mlini. Ti so ga namleli kar trikrat do štirikrat več, kakor ga je pred približno sto leti pridelala celotna Istra, oziroma več kot petino vsega takrat pridelanega žita na slovenskih tleh. Sredi 19. stol. so istrski mlini zmleli skoraj sto tisoč ton žita (!) in še v začetku tega stoletja okoli 70 000 ton. Še pred nekaj leti pa je skupni pridelek žita v SR Sloveniji le za štirikrat presegal največjo letno količino nekdanj zmlatega žita v Slovenski Istri.

Ne glede na intenzivno usmerjeno mlinarstvo je v Koprskem primorju prišlo do izrazite mlin(ar)ske regionalizacije. Izoblikovali so se trije glavni deli: območje velikih proizvodnih mlinov v priobalnem svetu, območje manjših storitvenih mlinov v notranjem delu ter vmesno območje s prehodom. Vsa tri so se razlikovala po velikosti mlinov, načinu pogona in obratovanja, vrsti zmlatega žita (koruza oziroma pšenica), lastnikih in deloma tudi njihovem socialnem in narodnostnem poreklu.

Titlova raziskava tudi drugih potez mlinarstva ni prezrla, tako tudi ne prometnih poti, ki so povezane z mlino, ne mlinarskih zaselkov in ne peke kruha po vaseh za prodajo v Trstu in drugod (pojav krušaric) in še vrste drugih črt ne.

Tudi istrski mlini so doživljali splošno usodo propadanja mlinov v tem stoletju, le s to razliko, da jih je doletela prej kot druge. Pojemati so začeli že v drugi polovici prejšnjega stoletja, ko so se tu že začeli uveljavljati parni mlini. Še bolj so nazadovali v začetku tega stoletja, posebno med obema vojnama, dokončno pa po zadnji vojni. Razcvet velikih proizvodnih mlinov, kakor jih imenuje Titl, je bil pravzaprav kratek, trajal je le dobro stoletje.

Za Slovensko Istro kot izrazito specializirano vinogradniško, sadjarsko in povrtinarsko pokrajino, je pravzaprav nenavadno, da so se v njej razvili tako številni in veliki mlini, in da je bila mlinarsko tako intenzivna, veliko bolj kot marsikatera izrazito žitorodna pokrajina drugod po Sloveniji.

Istrsko mlinarstvo se nedvomno kaže kot poseben tip mlinarstva na naših tleh. Je živo nasprotje npr. mlinarstvu samotnih kmetij alpskega sveta, kakor ga simbolizirajo individualni kmečki, t. im. hišni mlini, kakršnih v Slov. Istri sploh ni bilo, kakor tudi ne pravih kmečkih mlinov. Zanimivo je, da je bilo v sicer enako velikem Pomežju dvakrat več mlinov (seveda hišnih) kakor v Koprskem primorju. Zato so bili tudi dva-

krat pogostejši (1 mlin na 1,5 km²), a so imeli za tretjino manj mlinskih kamnov, zmleli pa so komaj nekaj odstotkov žita v primerjavi z istrskimi.

Smernice za proučevanje mlinov (Geogr. vestnik 1979) je avtor v marsičem prilagodil posebnostim istrskega mlinarstva, jih v marsičem dopolnil ter s tem prispeval tudi k metodologiji geografskega proučevanja vodnih mlinov pri nas. Titlova raziskava je zato pomembna stvarno in metodološko.

Darko Radinja

Časopis za zgodovino in narodopisje, 58 (nova vrsta 23), 1. zvezek, Maribor 1987.

Med knjižne novosti so bili v našem Vestniku doslej zelo redko uvrščeni geografski prispevki iz Časopisa za zgodovino in narodopisje (prim. GV 43, 45, 46 in 56). ČZN je znanstveno-strokovna revija, ki jo je leta 1904 ustanovilo Društvo zgodovinarjev v Mariboru za pospešeno proučevanje zgodovine, arheologije in etnologije na slovenskem Štajerskem in v Prekmurju. Po 2. svetovni vojni je leta 1965, z nastankom univerze v Mariboru, začel ČZN (nova vrsta) ponovno izhajati; danes ga izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor, založnik pa je Založba Obzorja v Mariboru. Od leta 1985 je glavni in odgovorni urednik prof. dr. V. Bračič.

V prvem zvezku 58. letnika (nova vrsta 23. letnik) velja opozoriti na tri prispevke, ki so jih napisali geografi.

M. P a k je prispeval razpravo *Nekateri elementi zgradbe in ustroja mestnega središča Maribora* (str. 3 – 20). V njej so osvetljeni pglavitni izsledki proučevanj izrabe tal, tipa, starosti in nadstropnosti stavb ter njihove funkcijske namembnosti. Čeprav so raziskave zajele širše mestno območje, je glavna pozornost namenjena ne le poznavanju trgovsko-poslovnega središča, temveč tudi drugim strukturno in funkcijsko različnim delom Maribora, izpuščeno tudi ni industrijsko-delavsko območje na Studencih.

V Pakovi razpravi je uvodoma prikazana rast mestnega teritorija in s tem v zvezi so podane glavne prebivalstvene značilnosti ožjega mesta in obmestnih naselij. Ob tem ugotavlja povezavo med kvalifikacijsko sestavo industrijskih delavcev in kvaliteto njihovega bivalnega okolja. Nadrobno preučitev izrabe mestnega zemljišča je omogočila določiti, omejiti in karakterizirati različna območja: a) notranje mesto oziroma jedro, ki je znotraj nekdanjega mestnega obzidja; b) gosto zazidani predel mestnega središča in c) predeli z redkejšo zazidavo, kjer prevladujejo enodružinske hiše. Analiza starosti stavb je med drugim razkrila teritorialno rast mesta in skupaj s tipi zgradb ter njihovo nadstropnostjo pokazala tudi njihovo namembnost. Pak nadrobno prikazuje funkcijsko sestavo širšega mestnega središča. Pglavitno je spoznanje, da je v mariborskem poslovno-trgovskem središču prišlo do izredno močne koncentracije domala vseh poslovno-trgovinskih in upravnih dejavnosti, ki s prometnim sistemom in omrežjem spodbujajo gravitacijo prebivalstva proti mestnemu središču, in sicer s celotnega mestnega območja in v marsikaterem pogledu tudi iz celotnega Podravja (mariborske makroregije)

Pozebe vinogradov in sadovnjakov pozimi 1985 (str. 21 – 26) v subpanonski Sloveniji, ki obsega 25 občin oziroma 36,3% ozemlja SR Slovenije, prikazuje V. B r a č i č. Avtor v aktualni študiji, ki sega na področje večjih naravnih nesreč, najprej osvetli podnebne zahteve, ki jih terjata sodobno vinogradništvo in sadjarstvo, nato pa prikaže vegetacijski cikel obravnavanih kultur. Osrednji del Bračičeve študije razčlenjuje gibanja dnevni zračni temperatur med 5. januarjem in 20. februarjem 1985, ko je prišlo do dveh dolgotrajnejših vdorov izjemno hladnega zraka (od 6.